

**Ավիկ Իսահակյան**

բանաստիճական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր  
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ

ORCID ID 0009-0001-1852-0720

avikisahakian@litinst.sci.am

DOI: 10.54503/1829-0116-2024.1-23

## **ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՕՐԵՐԻ ՄԱՅՅԱՆԸ\***

**(Ավետիք Իսահակյանի 1941-1944 թթ. օրագրությունը)**

**Բանալի բառեր** – գրական ժառանգություն, ծոցատետր, պատերազմ, հայկական հարց, ստեղծագործական լաբորատորիա, ազգային ինքնություն, ավանդույթ:

Հոդվածը ներկայացնում է մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության մի կարևոր հատված՝ նրա ստեղծագործական ծոցատետրերը, որոնք նրա ստեղծագործության պատկանելի մասն են կազմում: Ներկայացվող ծոցատետրը, որի գրառումներն արվել են 1941-1944թթ. մի օրինակելի նմուշ են Իսահակյանի ծոցատետրի՝ թե՛ բովանդակային, թե՛ ժանրային իմաստով: Պատերազմական շատ առումներով, դժվարին մի շրջան, որը զարմանալի կերպով արտացոլվել է նրա ոչ մեծ, ընդամենը 20 էջանոց ընդհանուր տետրի չափսերի ծոցատետրում:

Այստեղ սնեռված է Իսահակյանի հետաքրքրությունների մի լայն շղթա՝ սկսած ռուսաց դեսպան Նելիդովի հակահայկական հայտարարություններից մինչև Բաֆու իմաստուն կանխատեսումները, Շահամիր Շահամիրյանի որդու տապանագրից մինչև Յավա կղզու բնակիչների սովորույթները, ֆաշիզմի գաղափարախոսների հայացքներից մինչև Մեսխեթ աքսորյալ ժողովրդի տառապանքները: Եվ այսպես շարունակ: Այդ ոչ մեծ ծավալի մատյանում հավաքագրված են շուրջ 40 նովելի հակիրճ պատումներ, զուտ գրողի ստեղծագործական լաբորատորիային բնորոշ գրառումներ, նշումներ, ասացվածքներ, ոճեր: Եվ, բնականաբար, բոլոր այդ գրառումներով անցնում է ընթացող Երկրորդ աշխարհամարտի գորեղ շունչը: Ուստի և հրատարակումը վերնագրված է «Արյունոտ օրերի մատյանը»:

**Avik Isahakyan**

Docdor of Philological Sciences professor,  
NAS RA, Institute of Literature after M. Abeghyan

ORCID ID 0009-0001-1852-0720

avikisahakian@litinst.sci.am

## **" The Chronicle of Bloody Days "\*\* (Avetik Isahakyan's diary for 1941-1944)**

**Key words** - literary heritage, notebook, war, Armenian question, creative laboratory, national identity, tradition.

The publication introduced one of the important pages of the literary heritage of Avetik Isahakyan. The poet's working notebooks and diaries are meant. He had constantly kept notebooks and diaries for all his life.

\* Հետազոտությունը կատարված է՝ ըստ Ավ. Իսահակյանի 1941-1944թթ. Օոցատետրերի: Տե՛ս Ավ. Իսահակյանի ընտանեկան արխիվ (ԱԻԲԱ). տպագրվում է առաջին անգամ:

\*\* The research was carried out according to Av. Isahakyan's Notebooksof 1941-1944 years. See: Avetik Isahakyan's Family Archive (AIFA). It is published for the first time.

The article presents one of the numerous notebooks of Isahakyan of 1941-1944.

The 22 pages of the notebook reflect the tragedy that the people endured, the thoughts and experiences of the poet associated with the Great Patriotic War. That is why we symbolically called this notebook “the chronicle of bloody days,” and this is truly a chronicle of the historical struggle of the people. Here, the poet’s unique thoughts about the past and present of Armenia, about its fate are largely expressed.

Here also brief treatments of a number of plots and themes that in the future could form the basis of certain works of the Armenian poet took place.

The studied notebook is important in particular for revealing the genre of notebooks and diaries in Isahakyan's creative work as well as in Armenian prose of the twentieth century in general.

*Авик Исаакян*

*Доктор филологических наук, профессор*

*НАН РА Институт литературы им. М. Абегяна*

*ORCID ID 0009-0001-1852-0720*

*avikisahakian@litinst.sci.am*

### **«Летопись кровавых дней»\***

**(Записная книжка – 1941-1944гг. Аветика Исаакяна).**

**Ключевые слова** – литературное наследие, записная книжка, война, армянский вопрос, творческая лаборатория, национальная самобытность, традиция.

Данная публикация знакомит читателя с одной из важных страниц творческого наследия Аветика Исаакяна. Имеются в виду особый жанр - записные книжки и дневники поэта. В течении всей жизни он постоянно вел записные книжки и дневники.

В статье рассматривается одна из многочисленных записных книжек Исаакяна 1941-1944 годов.

На 22 страницах записной книжки отражена трагедия, которую переживал народ, мысли и переживания поэта, связанные с Великой Отечественной войной. Именно поэтому данную записную книжку мы символически назвали “летописью кровавых дней”, и это действительно летопись исторической борьбы народа. Здесь во многом выражены своеобразные мысли поэта о прошлом и настоящем Армении, о ее судьбе.

Здесь также нашли место краткие обработки ряда сюжетов и тем, которые в будущем могли бы лечь в основу тех или иных художественных произведений армянского поэта.

Исследуемая записная книжка важна для изучения жанра записной книжки и дневников в творчестве Исаакяна в частности и в армянской прозе XX века в целом.

Հայ ընթերցողին առաջին անգամ ներկայացվող Վարպետի սույն ընդհանուր տեսքի անդրանիկ գրառումը թվագրված է 1941 թ., 18 փետրվար, Թիֆլիս, վերջինը՝ 1944 թ. 25 հուլիս, Երևան:

Մի զարմանալի տող է այս տեսքի առաջին գրառումը.

«18/II 1941, Թբիլիսի. Այս օրվանից սկսվում է լուրջան աշխարհը»:

Սա նման է Դանթեի տողին. «Դուք որ մտնում եք, թողեք հույս ամենայն...»:

Այս դրնով բանաստեղծը ներս էր մտել չորս տարի առաջ, երբ արյան Գողգոթան՝ «Մեծ կարմիր տեռորը», ծավալվել էր նրա աչքի առաջ: Ու թեև «Աբու-Լալա Մահարու» հեղինակին քիչ բանով կարելի էր զարմացնել,

\* Исследование проведено на материале блокнотов Ав. Исаакяна 1941-1944 годов. См. Семейный архив А.Исаакяна (СААИ). Публикуется впервые.

սակայն այն, ինչ նա տեսավ, գերազանցեց բոլոր նրա երևակայածը մարդ արարածի հանցագործ բնության հանդեպ:

Եվ ահա արյան Գողգոթան նոր թափ ու շրջանառություն է ստանում հանձինս հիտլերյան Գերմանիայի հրահրած Հայրենական մեծ պատերազմում, որի բավիղների մեջ գտնվեց նաև հայ ժողովուրդը՝ 1937-1938 թթ. արյան ու բռնության, ստի նոր-նոր խելքի եկող և մատնության նախճիրներից: Եվ պատահական չէ, որ ներկայացվող տեսքի էջերում այդքան շատ են մեծ հումանիստի դիտարկումները մարդ արարածի ձեռքով կենդանիների անմիտ ու անհաշիվ սպանությունների վերաբերյալ: Ինչպե՞ս է ցավում նրա հոգին յուրաքանչյուր կենդանի էակի համար, որին սպանող են ենթարկում մսագործները կամ պարզապես քեֆ անողները, կամ թե գազանանոցում ողջ-ողջ մկնիկներին կուլ տվող օձերը: Կարծես մի վայրագության խրախճանք է ողջ կենդանական աշխարհը, և մարդը՝ դրա պարագլուխը.

«Երբ կացինը, կացնահատը, փայտահատը մտնում են անտառ, անտառը մի վայրկյան սրսփում է, ծառերը դող են առնում...»:

Ու թեև պատերազմն ուղղակի չի արտացոլվել Իսահակյանի սույն մատյանում (ծանուցման կարգով ասենք, որ պատերազմի անմիջական արձագանքը նա գրի է առել 1942 թ. Մոսկովյան ճամփորդության տետրում), սակայն այն աներկբայորեն զգացվում է սույն տեսքի համարյա թե բոլոր գրառումներում, լինի դա Երևանյան աղբարկղների մեջ քուջուջ անող անօթևան երեխաների կամ ծերերի պատկերը, թե Հայաստանի վիճակի բնութագրումը. «Մեր գյուղերը հիմա 1943 թ., նման են հանգած փեթակի... հանգած փեթակ են», և կամ թե նորից հիշում է 1894 թվի Սասնա ապստամբությունը և նրան հետևած 1895-1896 թթ. Սասնա ջարդերը, երբ «մայիսյան ռեֆորմների» սկզբունքը խախտած ռուսաց դեսպան Նելիդովը<sup>1</sup> հայտարարեց, թե՝ «Իմ կառավարությունը հակառակ է սուլթանի վրա ստիպողական միջոցների գործադրման», երբ Ռուսաց արտաքին գործերի նախարար Լոբանով-Ռոստովսկին<sup>2</sup> հռչակեց, թե՝ «Չկա հայկական հարց», ինչով իսկ ռուսն ու գերմանացին հագուրդ տվեցին Արևմտահայաստանի ջարդերի նոր փուլի անցկացմանը: Իսահակյանը հիշում է Բաֆֆու կանխատեսումը, որ Թուրքիայի գերագույն նպատակն է լինելու «ջնջել, բնաջնջել հայ ժողովրդին», «թուրքը կուլտուրա չունի, բայց նա սուր ունի և ջնջում է մեզ»:

Ապա հիշում է դեռ դարավերջին Պոլսում հրատարակված «Ճաշակ հայ մատենագիտության» գրքից (1879թ.) Ս. Ֆելեկյանի «Հայուն բաղդը»

<sup>1</sup> Ա. Ի. Նելիդով (1835-1910) – ռուս դիվանագետ, ռուսական դեսպան Օսմանյան Թուրքիայում, Սան-Ստեֆանոյի խաղաղության պայմանների համահեղինակ:

<sup>2</sup> Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկի (1824-1896), Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար, հայաստյաց պետական գործիչ, շովինիստ:

բանաստեղծությունը ահա մի հատված ներկայումս մոռացված այդ հայրենասիրական երկից.

Չորցան լեռներ կանաչագեղ,  
Պարարտ դաշտերը հայուն,  
Չորցան այգիք, պարտեզք շքեղ,  
Սիրուն ծաղկունքը հայուն...

Նույն այդ ժողովածուից նա բերում է մեկ այլ բանաստեղծություն (հեղինակը արևմտահայ բանաստեղծ Թովմաս Թերգյանն է (1840-1909 թթ.) «Իմ կյանքը»՝ մի երկ, որը, ըստ ամենայնի համահունչ է եղել Իսահակյանի այդ շրջանի մտորումներին.

Ա՛խ, գերեզմանս այնտեղ ըլլար,  
Ուր Վոսփորի դարևանդներ  
Ծաղկապսակ և միշտ դալար  
Թանան հալիս իրենց պատկեր...

Եվ մեկ գրառում, որը կարծես այդ արյունոտ օրերի փոխբերույթը լինի. «Եթե վիշտը կրակի պես ծուխ ունենար, ամբողջ աշխարհը կ'ծածկեր, կպատեր մռայլով (խավարով)»:

Այո՛, պատերազմի շունչը անհնար է, որ չլիներ այս տետրի էջերում:

Իսահակյանը մտորում է նաև ոչ հեռու անցյալում Վրաստանի հարավ-արևմուտքում բնակվող Մեսխեթի ժողովրդի մասին, որոնց պատերազմի սկզբներին Ստալինն ամբողջությամբ քշել էր Սիբիր և Ալթայան երկրամաս: Իրեն հատուկ պրպտունությամբ նա գնում է դեպի այդ ժողովրդի ծագման ակունքները և բերում մի շատ հետաքրքիր վկայակոչում. «Հայր Ղ. Ալիշանը ասում է, թե Մեսիսը կովկասյան ժողովուրդ էր, որի հայրենիքը Եգերաց, վրաց և հայոց երկիրների դրացի. նրանցով շրջապատված վրացիները նրանց կոչում էին Սա-Մցիսե, այսինքն՝ երկիր Մեծխանց: Ո՛չ հայ են, ո՛չ վրացի: Վաղ ժամանակից վրացիները տիրեցին նրանց, թերևս և հայերը՝ իրենց ամենից աշխարհակալ թագավորների ժամանակ՝ Բագրատունենց»:

Բայց ամենից անսպասելին այս տետրում այն փաստն է, որ Իսահակյանը մի շարք մեջբերումներ է անում Հիտլերի և նրա համախոհների մտքերից: Առաջին հայացքից սա կարող է փոքր-ինչ արտառոց երևույթ համարվել, սակայն լավ իմանալով Իսահակյանի խառնվածքը՝ խորասույզ լինել նյութի և կամ գաղափարի էության մեջ, փորձել ավելի խորը հասկանալ թշնամու հոգեբանությունը, նրա քայլերի արմատը, հասկանալի է դառնում Իսահակյանի մղումը: Նույն այդ շրջանում՝ 1941-1945 թթ. գրած բանաստեղծի հակաֆաշիստական հողվածներում զգացվում է Իսահակյանի միտումը՝ բացահայտել նյութը ըստ էության: Հին խոսք է. «Թշնամուն հաղթելու համար պետք է ճանաչես նրան, իմանաս նրա թույլ և ուժեղ կողմերը»:

Հիտլերը սիրում էր իրեն հռչակել Ֆրիդրիխ Նիցշեի հետևորդը, մի շարք իր կոչերը նա փոխ էր առել գերմարդու վերաբերյալ Նիցշեի հայտնի դրույթներից:

Իսահակյան մտածողին այդ առնչությունը շատ հետաքրքիր էր, քանզի ինքը ևս երիտասարդության շրջանում խորապես կրել է Նիցշեի ուսմունքի ազդեցությունը:

Անաչառ կերպով, առանց միջնորդությունների բերելով Հիտլերի և նրա գաղափարակիցների մտքերը՝ նա բացահայտում է ֆաշիզմի ռասայական, մարդատյաց էությունը, արյան ու կռվի ծարավը, ծայրահեղ, ազգային սնապարծության չարիքը՝ նրանց իսկ բերնով, նրանց իսկ խոսքերով. ինչպես ասում են. «Մեկնաբանություններն ավելորդ են»:

Սույն հրապարակումն ընթերցողը չի կարող չզարմանալ Իսահակյանի մտքի թռիչքով, նրա խոհական հետևություններով, ինչպես և կհավաստի հեղինակի անսահման մտահորիզոնը և անհամար իմացությունը:

Թվում է, թե չկա մի բնագավառ, որի հանդեպ անտարբեր լինի Իսահակյանը: Նա գրում է Մցխեթի եկեղեցու, Քութայիսի քաղաքի, վրացական դիցաբանության հերոս Ամիրամի մասին (ըստ երևույթին՝ այս գրառումներն արգասիք են Վրաստան կատարած իր այցելության):

Իսահակյանին հետաքրքրում են Ճավա (Յավա) կղզու բնիկների սովորույթները, հնդկական կղզիներում հանդիպող հոլանդական գերեզմանների խորհրդավոր տապանա-գրերը, հնդկական առասպելների մեջ հանդիպող «քալփադրումա» կախարդական ծառի հրաշագործ հատկությունները և կամ մի հայ մեծահարուստի որդու գերեզմանի մակագրությունը, որը պահպանվել է Մադրաս քաղաքում այդ անձի հայրը մեծ ազգասեր, հայ-ազատագրական պայքարի ռահվիրա և տեսաբան Շահամիր Շահամիրյանն է (1723-1797թթ.), հեղինակը «Որոգայթ փառաց» գրքի, ուր Հայաստանի ազատության հիմնադիր գաղափարներն են առաջ քաշված:

Այս ընդամենը 24 էջանոց մատյանը նաև բարձր գրական արժեք ունի: Կարող է համարվել շուրջ 40 նովելների շտեմարան: Այստեղ գրի են առնված խիստ այլաբանական ճապոնական նովելը՝ «Մրրիկը և տափառը», «Բակլայի մասին» եգիպտական առակը, հնդկական, հայկական, մալազիական, վրացական լեգենդների և առասպելների սաղմնային գրառումները, որոնք հետագա հեղինակային մշակումից հետո հեշտությամբ կարող են դառնալ ինքնուրույն նովել, լեգենդ կամ պատմվածք: Մա գրողի ստեղծագործական լաբորատորիայի քրեստոմատիկ օրինակ է: Եվ միաժամանակ բանաստեղծը տեղ է տալիս այստեղ իր սրտին այնքան մոտիկ ժողովրդական բանահյուսության տարրերին, ծանոթացնում մեզ Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների՝ կաբարդինացիների և բալկարացիների մի շարք առածներին, որոնք բերված են իր իսկ թարգմանությամբ:

Այս տետրի էջերում մենք հանդիպում ենք նաև (թվով՝ 30) թուրքական առածի: Անշուշտ, այս հանգամանքը խոսող վկայություն է այն բանի, որ առածի միջոցով էլ Բսահալյանը փորձել է իմանալ թուրքի հոգեբանությունը, նրա մտածողության կերպը: Եվ վերջապես բանահյուսությունը մի ասպարեզ է, որ լավագույն կերպով հնարավորություն է ընձեռում ճանաչել աշխարհի ժողովուրդներին, հեռու ու մոտիկ եզրեր տեսնել տարբեր ազգերի մեջ: Լինելով հրաշալի գիտակ բուդդայականության ուսմունքի՝ այստեղ ևս նա մի շարք դիտարկումներ է անում կրոնական այդ հնագույն փիլիսոփայության վերաբերյալ:

Ընդհանուր առմամբ դրամատիկ հնչեղություն ունեցող այս տետրի էջերից, սակայն, երբեմն-երբեմն հառնում են սրամիտ ու զվարթ տողեր: Դժվար է առանց ժպիտի կարդալ Բսահալյանի գրի առած «Լոռիի և Բորչալուի գյուղերի ծաղրանունները»։ Բնական է, սրանք Բսահալյանը չի հնարել, այլ գրի է առել տարբեր բանահյուսական աղբյուրներից, բայց և այսպիսով փրկել դրանք մոռացությունից: Բսահալյանին հմայել է ժողովրդի անսպառ հնարավորությունը, բնական հումորը:

Մեր պատմության ոչ հեռու անցյալի՝ հայ-ռուսական, հայ-թուրքական հարաբերությունները գնահատելուն զուգընթաց՝ Բսահալյանը մտորում է արդի մշակույթի ճակատագրի վերաբերյալ: Նա ընդարձակ մեջբերումներ է անում անվանի հայագետ, լեզվաբան, ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի 1925 թվին Փարիզում հրապարակած մի ուսումնասիրությունից՝ իր դրույթներով ու տեսակետներով իրապես փառահեղ մի հոդված, որը հանիրավի մեզանում այսօր մոռացված է, և գուցե իսահալյանական սույն հրապարակումը խթան հանդիսանա անդրադառնալու այդ գրվածքին:

Հիշում է Բսահալյանը և իր հին «հայդուկ» ընկերներից Ստեփկոյին (Ստեփան Տեր-Ստեփանյան), Գյումրիում ՀՅԴ «Քարի» մասնաճյուղի ստեղծողներից. «...Շրջում է Շիրակի դաշտում Ստեփկոն: Տեսնում է ավերակները վանքերի, գծվում է, կատաղում է, վառվում է, նայում է լեռներին, ասում է. Հայաստանի սարերն են, գլխարկը հանում է, գլուխը խոնարհում է, ողջունելի է ... Ջարմանալի, հոյակապ մարդ էր: Եվ անսահման բարի»:

Եզակի, կատարյալ մարդկանց մի փունջ է բերված 1941-1944 թվականների մատյանի էջերում: Եվ նրանց թվում իր սիրելի քեռին՝ Հովհաննես Թումանյանի մոտ ընկերը՝ վաստակաշատ ազգագրագետ Արսեն արքեպիսկոպոս Դլտճյանը: Քիչ անձեր կան, որոնք մշտապես առաջ են բերել Վարպետի սերն ու պատկառանքը, և նրանց մեջ էր Արսեն Դլտճյանը:

Բսահալյանական մատյանին վերաբերող մեր խոսքի վերջում կուզենայինք հենց Արսեն սրբազանի մասին բերել Վարպետի գրառումը, քանզի այնտեղ խոր վշտին զուգահեռ, արտահայտված է այն մեծ, հա-

վիտենական սերը, որ տաճել է բանաստեղծը կյանքի հանդեպ. «Վանքում՝ իր սենյակում մենակ պառկած, կամաց-կամաց հյուծվում է խեղճ մարդը՝ բռնված մի զարհուրելի հիվանդության ճանկերում, մեռնում է ժամեծամ: Գիտե, որ պիտի մեռնի ... Դուրսը զարուն է. կապույտ երկինք. թռչունները թռչում են և ծլվլում. ծառերը ծաղկել են, զարդարվել ... Վանքի զանգերը մեղմ դողանջում են ... »:

**Ավետիք (Ավիկ) Իսահակյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ Արվեստի վաստակավոր գործիչ: ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտի Տեքստաբանության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունների ոլորտը՝ հայ դասական գրականություն, տեքստաբանություն, թարգմանության տեսության հարցեր: Հեղինակ է մեկ տասնյակ տպագիր գրքերի և 200-ից ավելի գիտական հոդվածների:

ORCID ID 0009-0001-1852-0720

avikisahakian@litinst.sci.am

**Avetik (Avik) Isahakyan** - PhD., PROFESSOR, Honored Art worker of the Republic of Armenia. Head of the Department of Textual Studies of NAS RA Institute of Literature after M. Abeghyan.

Scope of scientific interests: Armenian classical literature, textology, theory of translation. Author of ten published books and more than 200 scientific articles.

ORCID ID 0009-0001-1852-0720

avikisahakian@litinst.sci.am

**Аветик (Авик) Исаакян** – доктор филологических наук, профессор. Заслуженный деятель искусств РА. Зав. Отделом текстологии Института литературы им. М. Абегаиана НАН РА. Сфера научных интересов – армянская классическая литература, текстология, теория перевода. Автор десяти изданных книг, более 200 научных статей.

ORCID ID 0009-0001-1852-0720

avikisahakian@litinst.sci.am

Ընդունվել է տպագրության 12.03.2024թ.: